
Немања Петровић
(Докторанд на одељењу за историју уметности,
Универзитет у Београду)

**ПРЕДСТАВЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ НА
ЕНКОЛПИОНИМА И „СТЕАТИТСКОЈ“ ИКОНИ:
ПРЕДМЕТ ЛИЧНЕ ПОБОЖНОСТИ СА НЕКРОПОЛЕ
СВЕТОГ ПАНТЕЛЕЈМОНА У НИШУ**

Опипљиви материјални изрази побожности, мошти светитеља, честице Часног крста, реликвијари и разни други предмети који су били у непосредном контакту са светитељем, важне су потврде за хришћане. Било да је реч о самим реликвијама или другим предметима који су зрачили сакралном енергијом, целе мошти, њихове честице, иконе, амулети, делови текстила, њихова функција се огледала у духовном доживљају стварности, непосредног контакта и реалног присуства свете личности. Наиме, недостатак телесних реликвија замениле су реликвије одеће, предмети са којима је Христ долазио у додир, физички остаци као сведочанства библијског наратива (камење са Голготе, „делови“ Свете земље), и аутентични портрети (иконе), верујућим људима доказивали су историјско постојање светитеља.¹ Прве у низу реликвија, биле су честице Часног крста које је царица Јелена послала из Јерусалима Константину, што је поставило темеље духовне везе између Јерусалима и Константинопоља. У

---

¹ Ходочасници који су одлазили у Свету земљу, при повратку са собом су носили делиће светости. Реч је о *сувенирима*, познатим као еулогије, то јест *благослови*. О ходочашћу у Свету земљу, изворима и визуелној култури везаној за та путовања и света места, в. G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington D.C. 1982;

H. A. Klein, *Sacred Things and Holy Bodies Collecting Relics from Late Antiquity to the Early Renaissance*, Treasures of Heaven, Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe, (ed. M. Bagnoli, J. Robinson, H. A. Klein, C. G. Mann), Baltimore and London 2010; A. M. Talbot, *Byzantine Pilgrimage to Holy Land from the Eighth to the Fifteenth Century*, The Sabaitic Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present, (ed. J. Patrich), Leuven 2001, 97-110; J. Elsner, *Relic, Icon, Architecture: The Material Articulation of the Holy in East Christian Art*, Saints and Sacred Matter: the Cult of Relics in Byzantium and Beyond, (ed. C. Hahn, H. Klein), Washington D.C. (DOP) 2015, 13-40.

тој идеји *translatio Hierosolymi*, сакрализација одређеног простора, то јест града као изабраног и богомчуваног места, важну улогу заузеле су реликвије и чудотворне иконе.²

За средњовековног човека светитељ је био врхунски духовни ауторитет и поуздано упориште, за живота му је пружао заштиту и исцељења, испуњавао молбе, ако су биле с вером упућене, а након смрти делотворно би га заступао на Страшном суду. На његовом гробу, очекивала су се чуда која би на видљив начин демонстрирала његову трајну присутност.³ У том погледу, реликвије су имале улогу најважније материјалне споне са божијом силом. Верник је приступао њиховој моћи пре свега додиром, посебно целивањем светог предмета, било да је реч о реликвији, реликвијару или светитељевом гробу. Засновано на веровању, преносивост свете енергије јасно илуструју еулогије са знаменитих светих места, земља, прах, камење, миро са гробова светитеља, свеукупно су обезбеђивали заштитну моћ а њеном поседнику посебно поштовање.⁴

Значајан допринос познавању употребе и обичаја ношења еулогија, односно предмета у којима су били похрањени *благослови*, пружила су археолошка истраживања, нарочито ископавања некропола. У гробовима некадашњих становника урбаних насеља и градских средишта до којих су стизали путујући мајстори и трговци, одакле су полазили и враћали се ходочасници, пронађени су комади накита и предмети религијског карактера. Пронађени предмети из домена примењене уметности израђивани су у појединим занатским радионицама византијских градова али откривени су и предмети за које истраживачи верују да су настали у локалним радионицама, обликовани по узору на предлошке истог тог времена, чије се стилске одлике проналазе у наслеђу византијског културног круга.⁵ Битан део откривеног материјала чини накит али и израђевине које припадају сфери личне побожности. Реч је о предметима који обухватају енколпионе, крстове-привеске, нагрудне иконице, прстење, медаљоне и ампуле.⁶

² О теологији, култу, функцији и преношењу реликвија, в. L. James, *Dry Bones and Painted Pictures: Relics and Icons in Byzantium*, Восточнохристианские реликвије, (ed. А. Лидов), Москва 2003, 45-55; А. Лидов, *Новые Иерусалимы. Перенесение Святой Земли как порождающая матрица христианской культуры*, Иеротопия и иконография сакралных пространств (ed. А. Лидов) Москва 2009; Ј. Ердџан, *Изабрана места: Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013.

³ P. Magdalino, *The Byzantine Holy Men in the Twelfth Century*, The Byzantine Saint, (ed. S. Hackel), St. Vladimir's Seminary Press 2001, 51-66; Д. Поповић, „*Одуховљена телесна пребивалишта Божија*“ Реликвије и реликвијари у средњовековној Србији, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, (ур. Д. Војводић, Д. Поповић), Београд 2016, 133-143, са широм литературом.

⁴ L. James, „*Seeing's believing, but feeling's the truth*“: *Touch and the Meaning of Byzantine Art*, Images of the Byzantine World, (ed. A. Lymeropoulou), Farnham 2011, 1-14; K. Totev, *Thessalonican eulogia found in Bulgaria*, Veliko Tnovo 2011.

⁵ Б. Радојковић, *Накит код Срба: од XII до краја XVIII века*, Београд 1969; В. Радојковић, *Ситна пластика и старој српској уметности*, Београд 1977; Г. Марјановић-Вујовић, *Накит на тлу Србије, из средњовековних некропола од IX до XV века*, Београд 1982.

⁶ Разматрање предмета личне побожности у оквиру студије о енколпионима,

Највећи број откривених културних предмета на подручју данашње Србије, пронађен је у некадашњим урбаним центрима и раскрсницама трговачких путева, почевши од Сирмијума до Ниша, настављајући даље путем ка Цариграду и Солуну.

Према анализи стратифицираних налаза, предмети личне побожности се на подручју српских земаља претежно јављају у раздобљу XI-XII века. Будући да је у току овог периода Ромејско царство вршило значајан утицај на централнобалканске области, што кроз државну, односно политичку и црквену организацију, поред војне и економске моћи паралелно се развијала и културна динамика између важних византијских градова и локалне средине која је била под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Насељавање новог становништва и његове везе са матицом допринеле су великим променама у привредном и културном погледу. С тим у вези, прихватање византијског културног модела, значило је усвајање византијског начина живота, које се према археолошким траговима исказује кроз потребу локалног становништва за поседовањем луксузнијих предмета.

Пронађени материјал са територије данашње Србије, могуће је поделити на две групе управо захваљујући анализи технике, стила и ликовних карактеристика. Прву групу чине комади бољег квалитета, који би могли бити пореклом из радионица Цариграда и Солуна, док другу одликују мање успешни примери. Наиме, до сада обрађена археолошка грађа са некропола Охридске архиепископије, показала је да се предмети личне побожности јављају у релативно скромној количини, веома често само по један примерак, док изузетак представља градска некропола код цркве светог Пантелејмона у Нишу, где је откривено 15 гробова са предметима религијског карактера.⁷

Некропола око данашње цркве светог Пантелејмона представља једну од неколико средњовековних некропола Ниша. До сада су на подручју града пронађене три локације средњовековних некропола. То су ареал Јагодин мала, Гласија, простор са западне стране бедема непосредно уз данашњу тврђаву и некропола на локалитету цркве светог Пантелејмона. Ниш је у средњовизантијском периоду имао посебне услове за развој као важно стратегијско и епископско место на путу кроз моравско-вардарску

крстовима-привесцима, незаобилазна је књига: В. Pitarakis, *Les croix - reliquaries pectorales byzantines en bronze*, Paris 2006; П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану 1, (ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић), Београд 2012, 205-220. Када је у питању проучавање нагрудних крстова (енколпиона) са подручја данашње Бугарске, корисна су истраживања Људмиле Дончеве-Петкове.

⁷ V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe*, Beograd 2010; П. Шпехар, *Предмети приватне побожности и реликвије хришћанског Истока*, у: Процеси византизације и српска археологија, (ур. Весна Бикић) Византијско наслеђе и српска уметност I, Београд 2016, 133-139; В. Бикић, *Трговински промет на централном Балкану (XI-XIII век): Између неопходног и луксузног*, у: Процеси византизације и српска археологија, (ур. Весна Бикић) Византијско наслеђе и српска уметност I, Београд 2016, 125-131.

Сл.1. Крст-реликвијар (реверс), XII-XIII век, бронза, Св. Пантелејмон, Народни музеј Ниш
 Fig. 1 Reliquary cross (reverse), 12th - 13th century, bronze, St. Panteleimon, National Museum Niš

долину и повремено боравиште византијских царева.⁸ Утврђени град са великим бројем житеља, развијеном локалном производњом која је подстакла развој трговине, био је један од седишта епископа у оквиру Охридске архиепископије и место војне управе теме Ниш, са дуксом на челу.⁹ Недалеко од града до данас су сачувани храмови које су локални византијски властелини саградили током XI и XII века.¹⁰ Ове чињенице поред писаних извора додатно потврђују мишљење да је Ниш, нарочито током средњовизантијског периода имао важно место у византијско-српским односима.

Пре педесет година на локалитету св. Пантелејмона, вршена су прва археолошка истраживања са намером да се лоцирају темељи старије цркве и да се на тај начин сагледа, анализира и реконструше њен могући изглед. Тим истраживача који су чинили чланови Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, руковођен Војиславом Кораћем уз садејство чланова Народног музеја у Нишу, наишли су на темеље и фрагменте грађевинског материјала. У току даљих археолошких ископавања

⁸ Изнето мишљење додатно потврђују археолошки налази (нумизматички материјал) који сведоче о интензитету трговинског промета у раздобљу око средине и у току друге половине XII века, за време царева из династије Комнина, нарочито Манојла I (1143-1180); датовање гробова на основу пронађеног новца цара Манојла I Комнина, кованица „бугарске“ имитације и кованица Теодора Анђела (1227/28?), в. В. Црноглавац, Т. Чершков, *Истраживања средњовековне некрополе св. Пантелејмона у Нишу 2002-2007*, Зборник Народног музеја 20, Ниш 2011, 105-142; *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века*, (ур. Д. Давидов) Београд 2004, 64; В. Црноглавац, *Византијски новац (1118-1261) из збирке Народног музеја у Нишу*, Зборник Народног музеја 16-17, Ниш 2008, 81-118.

⁹ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић), Београд 1971, 155-157; уп. Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1, Београд (2007), 197-208; Б. Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, ур. М. Ракоција, (Ниш 2008), 383-394.

¹⁰ Град је и пре тога био важно место на царском путу *Via militaris*, в. Р. Радић, Р. Петковић, *Средњовековни путовођа*, Београд 2011; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1981) 7-27; М. Ракоција, *Цркве св. Прокопије и св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, Ниш и Византија IX, ур. М. Ракоција, (Ниш 2010), 283-296; В. Алексић, *Повластице града Ниша на крају XII века*, Ниш и Византија XI, ур. М. Ракоција, (Ниш 2012), 537-545.

откривени су оскудно сачувани остаци зидова црквене грађевине као и велики број густо распоређених гробова и скелета, што је указало да је реч о фунерарном простору градског становништа.¹¹

Према диспозицији пронађених скелета, углавном оријентисаних у правцу исток-запад, потврђена је претпоставка да је ова некропола типично средњовековно гробље на редове.¹² Готово сви умрли су били слободно укопани, положени на леђа са рукама преко груди или уз тело. Постоје изузеци где су поједини сахрањивани тако што су им гробови били начињени једноставно поређаном опеком, или чија су тела била наткривена скромном конструкцијом тегула и имбрекса.¹³ За разлику од ранохришћанских гробова оближње Јагодин мале, откривени скелетни остаци на подручју светог Пантелејмона потврђују чињеницу слободног укопа који је постао доминантан вид фунерарне праксе током XI и XII века. Преминули су сахрањивани у једноставне гробове, у којима су понекад пронађена узглавља начињена од камена или опеке, а константована је и употреба дрвених сандука или дасака. Од археолошког покретног материјала, пронађена је керамика, метални накит као и велико присуство византијског чанкастог новца, што је потпомогло у одређивању датовања изградње цркве светог Пантелејмона и појединачних укопа покојника. Међу пронађеним предметима примењене уметности, треба поменути већи број откривених крстова, и то четири крста-реликвијара, два аверса, један реверс и један целовито сачувани енколпион.¹⁴

Прву групу предмета личне побожности чине два бронзана крста, односно пронађени аверс једног и реверс другог енколпиона, на чијим странама су урезани ликови светитеља. На сачуваној аверсној страни, приказана је цела фигура светитеља са подигнутима рукама у ставу молитве (organs). На другом пронађеном крсту, односно на сачуваној реверсној страни енколпиона, приказана је фигура светитеља (сл. 1), са јасном назначеном сигнатуром (ΜΙΧΑΙΛ).¹⁵ У науци је ова урезана представа протумачена

¹¹ О цркви св. Пантелејмона сазнајемо на основу делемично извршених археолошких истраживања као и из поузданих писаних извора. Први и последњи пут цркву св. Пантелејмона срећемо једино код Стефана Првовенчаног, који у житију свога оца Симеона Немање каже да је његов отац, Стефан Немања сазидао цркву св. Пантелејмона у Нишу, в. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 74; В. Кораћ, *Истраживање остатака храма св. Пантелејмона у Нишу*, ЗРВИ 39 (2002), 103-135.

¹² С. Ерцеговић Павловић, *О средњовековној некрополи у Нишу*, Старинар XXVII (Београд 1977), 83-100.

¹³ В. Кораћ, *Истраживање остатака храма св. Пантелејмона у Нишу*, 112.

¹⁴ Првобитина археолошка истраживања, цркве св. Пантелејмона и некрополе, која су вршена 1966. потом 1969. године, прати непотпун каталог налаза, в. В. Кораћ, *Истраживање остатака храма св. Пантелејмона у Нишу* (2002); М. Бајловић-Хаџи-Пешић, *Налази византијске керамике XI-XIII века на подручју Србије*, ЗРВИ 36 (1997), 147; М. Максимовић, *Крстови-реликвијари из збирки Народног музеја у Нишу*, Зборник народног музеја 8 (Ниш 1992), 247-271.

¹⁵ Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих материјала на тлу Србије* (МПУ Београд 1985), 64; На основу аналогije сачуваних енколпиона и применом атрибуционог метода, бронзани крстови са резаним представама, сигнираним изнад

Сл. 2. Крст-реликвијар,
XII – XIII век, бронза,
Св. Пантелејмон,
(фотографија, каталог
изложбе: *Хришћанство
у Нишу кроз векове*, 32;
Народни музеј Ниш)

Fig. 2 Reliquary cross, 12th
– 13th century, bronze, St.
Panteleimon, (photo, exhibi-
tion catalogue: *Christianity
in Niš throughout the
Centuries 32*, National
Museum Niš)

као фигура арханђела Михаила, управо захваљујући изведеној сигнатури. Овакви и слични крстови појављују се од краја X и у XI веку, а посебно су чести у XII веку. Неки истраживачи објашњавају њихову појаву на Балкану присуством војника из источних византијских тема који су учествовали у византијским ратним походима и уз себе носили своја заштитна хришћанска знамења.¹⁶ За разлику од ових крстова са резаним представама, другу групу чине бронзани енколпиони са ливеним представама.¹⁷

Бронзани енколпион, који се чува у збирци Народног музеја у Нишу, пронађен је у гробу заведеним под бројем 126, на чијој је аверсној страни представљена сцена Распећа. Христос је приказан са дужом шиљатом брадом одевен у тунику, која би могла представљати комбинацију колобијума и кратке перизоме, опасане изнад струка (сл. 2). Над Христовом

фигуре светитеља, могу бити пореклом из Мале Азије или из Сирије (X-XI век). Ову претпоставку могу потврдити палеографске особености натписа, попут сигнираног крста истим именом МНХАНΛ, в. А. А. Пескова и Л. В. Строкова, *Хришћанске древности Византии в „сирийској колекцији“ Б. И. и В. Н. Ханенко*, Санкт-Петербург - Киев: Петербург 2012, 117, уп. Пескова А. А. *Древнерусские энколпионы XI-XIII веков в русле византийской традиции*, Ставрографический сборник. Книга третья: Крест как личная святыня, (ed. С. В. Гнутовой), Москва 2005, 134-183.

¹⁶ Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд 1987, 15.

¹⁷ М. Максимовић, *Крстови-реликвијари из збирке Народног музеја у Нишу*, Зборник народног музеја 8 (Ниш 1992), 247-271.

главом и испод стопала, окренутим у леву односно десну страну, представљена су попреја а поред раширених руку главе јеванђелиста. На реверсној страни реликвијара је приказана фигура пресвете Богородице типа Оранте, одевена у хитон а глава јој је обмотана мафорионом, док су на сва четири крака крста представљени портрети јеванђелиста. Пронађени енколпиони са ливеним представама вероватно потичу из периода XI-XII века, будући да истраживачи идентичне енколпионе, готово исто решене иконографије, смештају у ово раздобље.¹⁸ Тако је, на пример, идентично решена иконографија успешније изливеног енколпиона из Ореовца, чију аверсну страну чини сцена Христовог Распећа, док је уобичајено на реверсној страни визуелизована фигура Богородице са раширеним рукама у гесту молитве. Готово на истоветан начин на оштећеном реверсу пронађеном у нишкој тврђави, приказана је фигура Богородице Оранте са портретима јеванђелиста укомпонованим у медаљонима смештеним у угловима крста. Поменуте представе, могле су бити ливене или гравирани у бронзи и олову у зависности од вештине мајстора и услова у радионици, као и потребе локалног становништва које је припадало одређеном друштвеном сталежу и било скромних могућности.¹⁹ Представе на енколпионима случајно откривених или пронађених на другим локацијама, могу указати на одређене правилности и помоћи у ишчитавању иконографије пронађених крстова-реликвијара са локалитета светог Пантелејмона.

Нагрудни крстови-реликвијари начињени од племенитог материјала, често украшавани драгим камењем, понекад бисерима или у нијело техници, могли су имати функцију свештеничких или владарских инсигнија. Док енколпиони од бронзе, ливени у радионицама где је процес ливења био једноставан а мајстори не увек много вешти, били су намењени ходочасницима и осталим, обичним верницима. Најраније помињање енколпиона потиче с краја IV века, о чему говори Григорије, епископ града Нисе, када је описао смрт и сахрану своје сестре Макрине, при чему напомиње да је поседовала крст, који је имао профилактичку улогу. Међутим, крст није сахрањен са покојницом, већ су га њена браћа наследила.²⁰ С тим у вези, ношење и поседовање реликвија првог реда, потврђивало је божанску наклоност, владарима је гарантовало ауторитет и победу у биткама, давало политичку, духовну надмоћ и легитимитет. Између осталог, поклањање енколпиона представљао је значајан сегмент спољне политике

¹⁸ В. Pitarakis, *Les croix –reliquaries pectorales byzantines en bronze*, Paris 2006, 195-221; Ј. Дончева-Петкова, *Крстове-енколпиони от средновековна България*, БАН, Софија 2011., са широм литературом.

¹⁹ А. А. Пескова, *Изображения святых на византийских крестах-реликвариях*, *Archeologia Abrahamica*, Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. (Редактор-составитель Л.А. Беляев). Москва 2009; Култ светих реликвија у средњовековној Србији и њихов значај у владарском програму и идеологији Немањића, в. С. Марјановић – Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997; упоредо Д. Поповић, *Под окриљем светости*, Београд 2006, са широм литературом.

²⁰ П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије*, 210.

Византијског царства.²¹ Такви предмети, односно пекторални реликвијари-крстови израђивани су у Цариграду, Солуну, познатим ходочасничким центрима али и у локалним радионицама ван грчког говорног подручја. Одредишта до којих су ходочасници одлазили, како мушкарци тако и жене, најчешће су се налазила у Малој Азији која је од друге половине XI века заувек изгубљена за Византију. Услед таквих околности почињу да се практикују ходочашћа која су подразумевала ближа ходочасничка места и светилишта. Отуда продукција и дистрибуција ових бронзаних крстова може бити сагледана са аспекта проучавања појединих предмета на којима се срећу ортографски неисправни натписи на грчком језику, што је последица чињенице да мајстори који су их правили нису добро познавали грчки.

Веровање у заштитну моћ тих пекторала, почивала је на уверњу да се делотворност светиње несмањено испољава у њеној најмањој честици.²² Те честице, било да је реч о моштима светитеља или о Часном крсту, у себи су садржале укупност моћи целовитог тела. Енколпиони као инструменти, односно предмети активне праксе приватне побожности, указивали су на дубину верских опредељења, али и на социјални статус власника, будући да је представљао велику драгоценост.²³ У зависности од археолошког контекста откривених енколпиона, сматра се да су могли имати војни, свакодневни, манастирски као и фунерарни карактер.²⁴ С обзиром да су ови предмети откривени *in situ* приликом археолошких ископавања фунерарног простора насталог око цркве светог Пантелејмона и току друге половине XII, и почетком XIII века, пронађени енколпиони могу да укажу на могућу припадност друштвеног staleжа покојника.

²¹ D. Krueger, *Byzantine Christianity*, Fortress Press 2010, 174; B. Pitarakis, *Femile Piety in Context; understanding developments in private devotional practices*, Images of Mother of God, (ed. M. Vassilaki), Athens 2005, 154; A. Weyl Carr, *Popular Imagery, The Glory of Byzantium. Art and the Culture of Middle-Byzantine era, A.D. 843-1261*, (ed. H. C. Evans, W. D. Wixom), New York 1997, 112-181. Честица реликвије Часног крста, коју је претходно носио око врата и уз њену помоћ побеђивао непријатеље, Стефан Немања тада већ монах Симеон, послао је са Свете Горе сину Стефану, првом крунисаном српском краљу да буде „чувар и утврђење, помоћник у биткама против непријатеља“, а држави „уточиште и бедем“, в. Д. Поповић, *Под окриљем светости*, Београд 2006, са широм литературом и изворима.

²² Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове енколпиони от Българија*, Софија 2011.

²³ П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века, Археолошка сведочанства*, Београд 2017, 193.

²⁴ Обичај полагања енколпиона са покојником углавном је карактеристичан за откривене некрополе које се налазе на територији Србије и Северне Македоније, док на некрополама у области данашње Бугарске која је делимично била под јурисдикцијом Охридске архиепископије, до сада је константован један енколпион на некрополи у Пернику, в. П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије*, 207, 215; Велики број пронађених крстова на подручју српског Подунавља, од Београда па скоро све до Прахова, указују да је простор некадашњег дунавског лимеса, био такође и важна ходочасничка траса којом се стизало из средње Европе до Београда а потом ишло даље ка југу или дуж речног тока ка Бугарској, и даље на исток: Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, 21-23.

Од самих почетака проучавања нагрудних крстова-реликвијара, укоренили су се називи сиријски, или сиријско-палестински крстови, или крстови Свете земље. У новијој литератури такви енколпиони су окарактерисани као византијски.²⁵ На аверсу енколпиона најчешће се среће сцена Распећа, док се на реверсу неретко представља фигура пресвете Богородице Оранте. Визуелизација Богородице на реверсу енколпиона, предочава жељу верника да се стави под њену заштиту али и на светитеља, односно Божију Мајку чије су иконе и реликвије нарочито поштоване у Цариграду током средњовизантијског периода. Распрострањеност ове представе, стојеће фигуре Богородице са подигнутим рукама, указује на могуће цариградске предлошке нарочито на посебно поштовани иконографски модел Богородице Влахернитисе који је настао услед модификације иконографског типа Оранте.²⁶ Иконографија Богородице која се моли са раширеним рукама везана је непосредно са влахеренским култним *οικοσ*-ом, то јест са Богородичином црквом где се чувао њен мафорион.²⁷ Сачуване представе Богородице на реверсима енколпиона, указују на симболику иконе, тачније функцију и значај Богородичиних икона у Цариграду, које су паладијум Царства. Њихово коришћење и улога коју су имале у литургији, тачније у свечаним процесијама била је последица многобројних чуда која су се десила у прошлости. Могуће је да су исте култне иконе послужиле као узор мањим иконама, односно енколпионима који су се захваљујући техници ливења брже мултиплицирале и на тај начин биле доступније и погодне за трговину, што потврђује њихова распрострањеност.

* * *

Као посебна врста предмета личне побожности издваја се јединствен пример са ове некрополе а то је икона малих димензија са представом пресвете Богородице. Икона је квадратног облика, дужине 3 cm и ширине 2,1 cm. Лучно је засведена са профилисаним рамом, који на горњем делу

²⁵ П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије*, 210.

²⁶ Брижит Питаракис подсећа како је цар Константин IX Мономах (1042-1055), ктитор Новог манастира на Хиосу, у чијем је католикону на олтарској апсиди представљена монументална фигура пресвете Богородице Оранте, наредио да се идентично иконографске решење представи и на кованом новцу који је стављао у промет, в. В. Pitarakis, *Les croix –reliquaries pectorales byzantines en bronze*, Paris 2006, 72. Исто иконографско решење, односно допојасни портрет пресвете Богородице сигниране ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)Υ Η ΒΛΑΧΕΡΝΙΤΙΣΑ ковали су и његови наследници Теодора (1155/56) и Михаил Стратоник (1156/57), што указује на нарочито поштовани култ Богородице Влахернитисе од стране владарског двора, в. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins III/2*, Dumbarton Oaks (1993), 747, 753, 758. Анализа иконографског модела, примењеног на олтарској апсиди царске задужбине на Хиосу, в. D. Mouriki, *The mosaics of Nea Moni on Chios*, Athens 1985, 107-109.

²⁷ М. Vassilaki, *Images of the Mother of God*, Athens 2005. О проблематици употреба и штовања мафориона, односно појаса и икона Богородице, в. В. Pentcheva, *Icons and the Power: The Mother of God in Byzantium*, Penn State Press 2010; L. Brubaker, M. B. Cunningham, *The Cult of the Mother of God in Byzantium: Text and Images*, Ashgate 2011.

Сл. 3. Минијатурна икона (Богородица), XII – XIII век, керамика, Св. Пантелејмон, (фотографија, каталог изложбе: *Хришћанство у Нишу кроз векове*, 28; Народни музеј Ниш)

Fig. 3 Miniature icon (Mother of God), 12th – 13th century, ceramic, St. Panteleimon, (photo, exhibition catalogue: *Christianity in Niš throughout the Centuries* 28, National Museum Niš)

има већи испуст, кроз који је хоризонтално пробушен отвор за низање (сл.3). На аверсу је приказана пресвета Богородица, са урезаним нимбом око главе, док је на реверсу иконе који је фино обрађена равна површина, грубо урезан већи крст. Нажалост, приликом проналаска ове иконе, кости покојника у гробу заведеним под бројем 138 биле су затечене у дерутном стању, на основу којих се није могао утврдити пол.²⁸ Преминула особа је била слободно упокана без икакве конструкције, положена у правцу исток-запад као и остали гробови.

Икона скромне обраде која се чува у збирци Народног музеја у Нишу под инв. бр. 522, предмет је личне побожности, односно реч је вероватно о молитвеној „слици“ преминуле особе. Богородица је одевена у мафорион, приказана анфас без Христа. На основу сведене иконографије није могуће одредити ком типу припада ова представа. Међутим, иако Богородица није сигнирана, изведени мафорион може да алудира на поједине култне иконе тога доба, попут поменутих Богородичиних икона које су биле паладијум Царства.²⁹

²⁸ В. Кораћ, *Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу*.

²⁹ О најзначајнијим цариградским иконама које су у средњовизантијском периоду играле важну улогу у животу престонице, као објекти поклоништва и предводнице процесисјских опхода, в. В. Pentcheva, *Icons and Power, Mother of God in Byzantium*; А. Weyl Carr, *Icons and the Object of Pilgrimage in Middle Byzantine Constantinople*, *DOP* 56 (2002), 75-92; Б. Миљковић, *Чудотворна икона у Византији*, Византолошки институт САНУ, Београд 2017.

Када је у питању изображавање лика пресвете Богородице на предметима примењене уметности из средњовизантијског периода, треба споменути постојање панагија и панагијара. У првом тренутку, панагије су представљале округле плитке мање посуде са ликом пресвете Богородице, најчешће израђене од слоноваче, камена или метала. Касније постају важно обележје црквених достојанственика.³⁰ Поред тога, накит нађен на некрополама које се датују у период од XI до XIII века на подручју Србије и суседних држава које су припадале византијском културном миљеу, на одређени начин одликују идентичне карактеристике. Минијатурни рељефи се појављују на предметима од драгоценог метала, бронзе, полудрагог камења и других минералних сировина. Мали реликвијари, апликације за мошти, окови икона, као и друга решења, такође приказују ликове светитеља. Поред енкалпиона, панагија од стеатита, дрвета и метала, посебно место заузимају минијатурне иконе. У већини случајева на аверсу икона „каменог“ порекла, приказане су фигуре светитеља док је реверс углавном необрађен или има крсни знак, као поједностављену представу Распећа.³¹

Пронађене иконе од стеатита су најчешће квадратне или правоугаоне форме, док су овални или кружни примери ређе заступљени. Једна таква стеатитска икона правоугаоне форме са представом пресвете Богородице пронађена је приликом ископавања Богородичине цркве у Топлици 1922. године (сл. 4). Реч је о икони која се данас налази у збирци Народног музеја у Београду, а чија фигура припада типу Богородице Заступнице.³²

Иконе од стеатита се могу поделити у две групе: прву чине примери мањих димензија, који су се носиле на грудима, док се у другој групи налазе нешто веће иконе које су се вероватно држале у домовима.³³ Истраживања, пре свега археолошка, показују да ове иконице-привесци чине неодвојиви део домена приватне побожности. Поједини сачувани примери показују да су иконе од стеатита могле бити здруживане образујући диптихе, или су биле саставни део икона сликаних на дасци, као и укључене у другачије типове композицијских решења. Такође, могле су бити оковане драгоценим металима, украшаване бисерима и драгим камењем о чему сведочи икона са представом пресвете Богородице и малог Христа, која се чува

³⁰ В. Radojković, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*; I. Drpić, *Notes on Byzantine Panagiaria*, Зограф 35 (2011), 51-59.

³¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Накит на тлу Србије, из средњовековних некропола од IX до XV века*, Београд 1982; К. Тотев, *Средневековные византийские свинцовые иконы из Северо-Восточной Болгарии (к иконографии Святого Георгия Драконоборца)*, МАИЭТ VII, Симферополь 2000, 362—369; Т. Totev, *The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria*, Sofia 1999.

³² И. Стевовић, *Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35, Београд 2011.

³³ П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије*, 205-220; I. Kalavrezou, *Byzantine Icons in Steatite I* (Vienna, 1985)

Сл. 4. Минијатурна икона (Богородица), XII – XIII век, стеатит, црква пресвете Богородице – Куршумлија, Народни музеј у Београду

Fig. 4 Miniature icon (Mother of God), 12th – 13th century, statite, church of Mother of God – Kuršumlija (Serbia), National Museum in Belgrade

у Уметничком музеју у Кливленду. Као омиљени предмети приватне побожности, оне су свога власника истовремено штитиле и подстицале на молитву.³⁴

У тренутку када је пронађена у гробу, икона је инвентарисана као предмет од кости, међутим, на основу минералогског проучавања састава осталих привезака са некрополе светог Пантелејмона, исправљена је грешка код идентификације врсте материјала. Том приликом је утврђено сигурно минерално порекло материјала од кога је ова икона начињена. На крају, 2003. године, приликом фотографисања, икона је претрпела озбиљно оштећење када је кустосу испала и сломила се. На основу конзерваторско-рестаураторске интервенције и додатних анализа, испоставило се да је минијатурна икона заправо израђена од керамике.³⁵ Пак, и у касније публикованој литератури, она се континуирано помиње као „камена“ иконица.³⁶ Судајући на основу форме и визуелне сличности са иконама „камено“ порекла, минијатурна икона са некрополе светог Пантелејмона може да нам предочи жељу мајстора или поручиоца да је заправо пронађена керамичка икона, израђена наподобје старије стеатитске или сликане иконе која је послужила као узор. У томе и јесте донекле успела, јер да није случајно поломљена, можда се њено керамичко порекло не би ни открило, упркос изведеним стручним анализама.³⁷

³⁴ О еулогијама из Свете земље и њиховом статусу у српској цркви средњег века, в. Д. Поповић, *Ризница спасења, Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд-Нови Сад, 2018, 185-199.

³⁵ Ф. Цурк, „Камена“ средњовековна иконица од керамике, *Зборник Народног музеја 13-14*, Ниш 2005, 261-265.

³⁶ *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века*, (ур. Д. Давидов) САНУ, Београд 2004; *Хришћанство у Нишу кроз векове*, Народни музеј Ниш, (Ниш 2013).

³⁷ Д. Николић, М. Максимовић, Д. Бабић, *Привесци са некрополе XII - XIII века*

Пронађени накит из периода XI-XII века, иако заступљен у великом броју на различитим локалитетима у нашој земљи, не одликује се раскошном изработом, осим у извесним случајевима. То су скромнији примери накита начињени ливењем у бронзи или сребру, прилагођени укусу локалног становништва.³⁸ Међутим, када је у питању луксузнији накит, претпоставља се да је реч, заправо о импорту, односно да су такви примери настали у неким радионица Цариграда или Солуна. Присуство стеатитских икона са представом Богородице из овог периода може да укаже на нарочиту популарност и поштовање познатих Богородичиних икона у престоници. Ромеји су овај камен назвали *Αρίαντος λίθος*, што у преводу значи *пречисти камен*, чиме су тако јасним алузијама, стеатит на посебан начин везали за Богородичин култ.³⁹ Између осталог, велико присуство предмета од стеатита и њихова дистрибуција током XI и XII века, говори да је овај минерал заменио слоновачу која је тешко била доступна с обзиром да је Византија изгубила територије на истоку.⁴⁰ С тим у вези, потреба и присуство стеатитских икона везује се за приватну побожност више класе, односно за праксу личне побожности византијске властеле.⁴¹

Наиме, тражећи помоћ од светитеља и осталих небеских патрона, хришћани су се захваљивали на различите начине, истичући своју повезаност са божанском заштитом. Заветне иконе, посветни стихови или читаве цркве и манастирски комплекси представљали су њихове узвратне дарове светитељима, Богородици и самом Христу за очекивану помоћ.⁴² Учешће верника у литургијском животу испољавало се, такође свакодневом активношћу појединца кроз различите гестове карактеристичне за култ личне побожности. Верници су се иконама на којима је била представљена Богородица обраћали са молбом за материнску заштиту и посредовање на Страшном суду. Функција истих се огледала у духовном доживљају стварности и непосредног контакта и реалног присуства Богородице.⁴³

из Нисиа и њихов минерални састав, Археологија и природне науке, (ур. Д. Срејовић), Београд 1992, 167-175.

³⁸ Г. Марјановић-Вујовић, *Накит на тлу Србије, из средњовековних некропола од IX до XV века*, 12.

³⁹ I. Kalivrezou, *The Mother of God in Steatite*, 188-189.

⁴⁰ A. Cutler, *Ivory, Steatite, Enamel and Glass*, The Oxford handbook of Byzantine studies, (ed. E. Jeffreys, J. Haldnon, R. Cormack), Oxford University Press 2008, 457 - 459.

⁴¹ О раскошно опремљеним реликвијарима, књигама и иконама стеатитом, говори у својим стиховима византијски дворски песник Манојло Фила (XIII-XIV век), када велича прекрасна дела царске ризнице, в. I. Kalavrezou, *Mother of God in Steatite*, 189-190; A. Effenberger, *Images of Personal Devotion: Miniature Mosaic and Steatite Icons*, Byzantium: Faith and Power (1261-1557), (ed. H. C. Evans), The Metropolitan Museum of Art, 2004, 209-241.

⁴² A. W. Carr, *Images: Expressions of Faith and Power, Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, 143; B. Pitarakis, *Female piety in context: understanding developments in private practices, Images of the Mother of God: perceptions of the Theotokos in Byzantium*, 153-166.

⁴³ A. Effenberger, *Images of Personal Devotion: Miniature Mosaic and Steatite Icons*, Byzantium: Faith and Power (1261-1557), (ed. H. C. Evans), The Metropolitan

Док одређене иконе великих димензија, попут процесисјских икона у престоници које су биле у служби литијских опхода, имају улогу јавне презентације богомизабраног и богомчуваног места, друге иконе малих формата имају приватну и интимну намену.⁴⁴ На тај начин приватна религиозна слика репродукује или познате оригинале у малом формату, или развија самосталне и слободне варијанте.⁴⁵

Многи сачувани предмети личне побожне праксе, различити искази и литерарни жанрови омогућују реконструкцију сложених сакралних обреда везаних за живот али и смрт. У средњем веку смрт је перципирана као битан део живота, односно тренутак преласка у вечност. На тај начин, гроб је доживљаван као важно место спајања два света, света живих и света мртвих.⁴⁶ Будући да је поседовање „слике“ Богородице представљало уверење у њено реално присуство, „стеатитска“ икона или енколпион са *благословом* који се чувао унутар њега, и те како је драгоцен предмет у моменту смрти и вечног покоја. Умирућег човека су спуштали на под, верујући у магијску снагу земље и камена који је био положен испод главе.⁴⁷ Овај обредни ритуал није био типичан само за монаштво, већ је био упражњаван и код мирјана, што је случај појединих гробова на некрополи светог Пантелејмона. У византијској религиозној пракси молитве за упокојене изговаране су у жељи да се задобије опроштај грехова и искупљење душе на крају света и века.⁴⁸

Museum of Art, 2004, 209.

⁴⁴ Ј. Ердељан, *Изабрана места, Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013, 115-129.

⁴⁵ Значај култа пресвете Богородице и Христа као и посебност предмета личне побожности и дубоке повезаности царских чланова, попут царице мајке Ане Даласин са Христом спомиње Нићифор Вријеније (1062–1137), који је записао да царица-мајка непрестано уз себе, испод одеће, носи икону Христа. Овај изванредан пример сведочи о побожној пракси и успостављању једног модела односа царских чланова са Богородицом и Христом који ће се сретати касније кроз читаву Комнинску епоху, в. В. Станковић, *Комнини у Цариграду (1057-1885), Еволуција једне владарске породице*, Београд 2006.

⁴⁶ Д. Поповић, *Приватност и свакодневица*, Приватни живот у српским земљама средњег века, (ур. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић), Београд 2004, 20.

⁴⁷ О поимању смрти кроз анализу сахрањивања руских монаха у средњем веку, в. Л. А. Беляев, *Камень под головой и лестница в небо: Археология, иконография, источники*, Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 5: Вопросы истории и теории христианского искусства, 2011, Москва, 72-84; М. Поповић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, *Daily Life in Mediaeval Serbia*, Београд 2016, 195-202.

⁴⁸ V. Marinis, *Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, Cambridge University Press, 2016. Комеморативне службе и молитве за упокојене интегришу и предмете личне побожности, о чему сведочи сачувани типик манастира Христа Пантократора у Цариграду, задужбине василевса Јована II Комнина и његове супруге Ирине. Комнинско ктиторство било је дубоко прожето личним карактером. С тим у вези, укључивање иконе пресвете Богородице Одигитрије која је незамењива заштитница престонице и Царства у годишњи помен преминулих ктитора, значио је синтезу јавне и личне побожности.

Када се предмети из сфере личне побожности анализирају у контексту ширег програма, они омогућавају увид у веровања становника Византије и људи који су припадали њеном културном миљеу. Већина откривених предмета има своје типолошке паралеле у некрополама и ризницама широм хришћанског света. Археолошка истраживања некропола веома су допринела бољем познавању материјалне културе средовизантијског периода, посебно када су у питању предмети религијског карактера. Поседовање реликвије изабраног светитеља, честице, благослова (*brandea*) чинило је престиж људи који су могли себи да обезбеде путем куповине, наследства чак и крађом (*furta sacra*) делића моштију. Посредством реликвије, предмета-реликвијара који је био у власништву верујућег, са једне стране, успостављана је симболична веза са светитељем чија је честица била похрањена унутар енколпиона и, са друге стране, исти светитељ је према веровању, могао да гарантује позитивни исход душе покојника.

Будући да се ради о предметима који су *in situ* пронађени подељени у неким гробовима, то јест да су са покојником у гроб били положени или само аверс или реверс енколпиона, није могуће гарантовати да је уз преминулу особу била похрањена еулогија. Међутим, то не мора нужно да значи да покојник није имао једну врсту интимног односа према предмету који је „понео“ у гроб, или да је тај предмет мање вредан за преминулу особу. Важна је „слика“, односно оно шта је представљено на енколпиону, то јест каменој икони. Активацијом вида, који је пре свега важно чуло, понекад више и од речи, ако посматрамо у контексту визуелног и ако имамо у виду бројност писмених људи средњег века, слика је једна од првих у низу покретача доживљаја светости и онострани стварности.

Пронађени предмети битни су показатељи трговинске динамике и културних импулса који су долазили из Цариграда и Солуна у унутрашњост Царства и настављали даље путем ка северу и западу. С тим у вези, улога молитвене „слике“ из домена приватне побожности јесте била да у извесним тренуцима особа која их носи затражи благослов, охрабрење и утеху од представљеног светитеља. Стога се може закључити да значај пронађених предмета, минијатурна нагрудна икона и енколпиони, неумањиво садрже онтолошку димензију и спиритуалну вредност, али и потврђују праксу прихватања важећих културних образаца који су долазили из престонице. Откривене предмете са некрополе светог Пантелејмона у Нишу не одликује материјална вредност, с обзиром да су минијатурног облика, начињени од бронзе и керамике, већ интимни однос који верник негује и успоставља са „сликом“ свете личности. Тако посматрано, избор пресвете Богородице за помоћницу и заступницу на Страшном суду, указује на богословско учење и прослављење Мајке Божије као непрекосновене Заступнице људи.

Nemanja Petrović

(Ph.D. Candidate at the Department of Art History, Belgrade University)

THE VISUAL PRESENTATION OF MOTHER OF GOD ON RELIQUARY CROSSES
AND "STEATITE" ICON: OBJECT OF PRIVATE DEVOTION
FROM ST. PANTELEIMON NECROPOLA – NIŠ

Relics itself, their particles and other objects that were considered to possess and transmit sacral energy, including: icons, amulets, pieces of textile – *brandea*, etc., are the fundamental part of the pious practice embodied in the concept of portable Christianity. The main purpose of collecting relics was celebrating holy people. The importance of the relics as representatives of *memoria* grew with the establishing of the practice and culture of pilgrimage in the early Christian period. People believed that owning and carrying "talismans" such as crosses, small pectoral icons, ampoules, medallions and rings with them, would protect them from evil forces and other dangers that existed in the world.

Pieces of jewelry and objects of religious character were found in the graves of former inhabitants of cities and other settlements, from which pilgrims came and returned to, and that were reached by traveling craftsmen and merchants. The majority of the discovered archaeological material can be classified in the category of objects of personal religious devotion. Among other archaeological findings from the site of St. Panteleimon (Niš), objects of religious character are prominent. In addition to the objects of applied art, crosses, rings, encolpion, crosses made of precious stone, a unique small ceramic icon was found.

Most often encountered depiction on the obverse of the encolpion is a scene of Crucifixion, while the figure of the orans Virgin Mary is often placed on the reverse. The visualization of the Virgin represents the desire of a believer to be under her protection; furthermore, it emphasizes her role as a saint whose icons and relics were particularly worshiped in Constantinople during the Middle Ages. The found encolpion and pectoral icon, testify that the citizens of Niš, the nobles and ordinary people were buried with their prayer „images“, through which they placed their hope in the invincible protector of the universe, the Virgin Mary.